

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О.М.Ситник*

РОЛЬ ІДЕОЛОГІЇ В ІСТОРИЧНОМУ ПРОЦЕСІ: ПРОБЛЕМИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглядається зміст поняття «ідеологія», її місце в історичному процесі та особливості дослідження різного роду ідеологічних форм. Особлива увага приділена методологічним аспектам даної проблеми.

Загальновідомо, що історична наука, як і будь-яка інша, повинна розвиватися незалежно від зовнішніх, зокрема політичних, факторів, що можуть її викривляти, деформувати чи спотворювати. Однак повністю уникнути впливу зазначених чинників на історичну науку неможливо. І подібно, як реалії нашого сьогодення впливають на неї, відповідним чином і історія має давати нам ті знання, котрі б сприяли уникненню помилок минулого. Також досить важливим завданням сучасної історичної науки є творення необхідного підґрунтя, тобто формування ідейно-політичних засад тієї ж політичної діяльності, без яких вона перетворюється на політиканство, демагогію, популізм, політичне шулерство та інші небезпечні для суспільства прояви. Тому значною є роль національної ідеології, що має формувати доктрину й стратегію розвитку суспільства та держави, наближуючи наш соціум до принципів правової держави й громадянського суспільства.

Як зауважив Я.Дашкевич, історія української ідеології ще не написана. Її не можна підмінити історією суспільно-політичної думки, історією філософії, соціології чи політології. Адже політична думка, ідея, погляд – це ще незавершена система, без якої не може бути мови про ідеологію як систему ідей з інтегральним взаємозв'язком і взаємопроникненням¹.

При дослідженні політичних явищ методологія, зазвичай, виступає мета-наукою, наукою про науку, а знання основ її проблематики корисне як дослідникам цих явищ, так і тим, хто цікавиться особливостями й таємницями політичного життя суспільства². Значною мірою це стосується і процесу дослідження ідеології, оскільки її наукове осмислення безпосередньо пов'язане з вивченням аналогічних структурних елементів політики.

Термін «ідеологія» («d'idéologie») використав у своїй праці «Елементи ідеології» французький філософ Дестют де Трасі (1754–1836 рр.), який позначив ним нову емпіричну науку про ідеї (словом «ідеї» у той час позначали не тільки розумові побудови, а й будь-які уявлення). «Наука про ідеї», на його думку, має досліджувати виникнення ідей, щоб відділити різного роду упередження та забобони від науково обґрунтованих уявлень. Ця наука базувалася на просвітницькій парадигмі мислення, що продовжувала програму Ф.Бекона – усунути владу «ідолів» («привиди», або «забобони», згідно з К.Мангаймом) над свідомістю з метою створення основи для реформування суспільства на науковому ґрунті³. Ф.Бекон (1561–1626 рр.), асоціюючи «ідолів» із хибними поняттями, стверджував, що вони полонили людський розум і глибоко у ньому закріпилися, таким чином перешкоджаючи сприйняттю істини⁴. Серед інших Ф.Бекон розглядає й «ідолів» пізнання – як глибинні причини самообману людського ро-

* Ситник Олександр Миколайович – канд. іст. наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О.Дідоренка.

зуму (термін «idola» походить від грецького «ейдолон» – «тінь померлого», тобто його оманливе бачення)⁵. Розглядаючи формування поняття ідеології, К.Мангайм (1893–1947 рр.) ототожнив її з явищем фальшивої омани. З огляду на це, на його думку, учення Ф.Бекона про «ідолів» (як джерело омани і хиб) може певним чином розумітися як передвісник сучасної концепції ідеології. Водночас К.Мангаймом було висловлене застереження, що в контексті розвитку історії ідей не слід ототожнювати вказане явище із сучасним поняттям ідеології⁶.

Саме ідеологія розглядалась як один із засобів подолання суперечностей і конфліктів між людьми, оскільки релігії в попередній період людської історії виявили свою нездатність бути основою соціального порядку (різного роду конфлікти, релігійні війни тощо). Отже, концепція де Трасі утверджувала такий принцип: розумове обґрунтування має бути основою тих ідей (поглядів і переконань), якими ми повинні керуватися, зокрема в політичних діях. Ця парадигма мислення відбиває загальну віру філософів XVII–XIX ст., що розум і наука здатні дати людям основу для примирення й злагоди. Оскільки практичну цінність своєї «науки про ідеї» де Трасі вбачав у реформуванні суспільства (шляхом виховання нової людини, яка керується не упередженнями, а розумом), то ясно, чому слово «ідеологія» і сьогодні часто розуміється передусім, як деяка система політичних ідей⁷.

Згідно з визначенням Я.Дашкевича, ідеологія – це наука про ідеї. Спочатку цей термін застосовувався навіть із критичним або й саркастичним відтінком, і лише відносно недавно слово «ідеологія» почало означати певну систему суспільно-політичних поглядів – ідей, згідно з якими мало б будуватися суспільне життя нації, держави, або навіть політичних і релігійних груп, об'єднань, з іншого ж боку, союзів націй – держав, імперій, цілого світу. Таке емпіричне визначення суті терміна не збігається (або мало збігається) зі стисло науковими дефініціями, але його вистачає для розуміння значення та ролі ідеології у житті суспільства. Поряд із цим зберігається первісне значення терміна як науки про ідеї⁸.

У розробці поняття «ідеологія» досить важлива роль належала К.Марксу та Ф.Енгельсу. В їх спільній праці «Німецька ідеологія» цей термін віднесено до сукупності ідей, що виражають інтереси, упередження та ілюзії певної соціальної верстви (класу). Згідно з класовим принципом соціальної філософії, вони твердили, що у класовому суспільстві як гнобителі, так і пригноблені не можуть правдиво осмислювати світ і суспільство: розуміння світу та суспільства в таких утвореннях неминує є хибним, ілюзорним, отже, і колективна свідомість є хибною свідомістю. Цю ілюзорну свідомість вони позначили терміном «ідеологія»⁹. Виходячи зі своїх матеріалістичних принципів, К.Маркс і Ф.Енгельс твердили, що мораль, релігія, метафізика й інші види ідеології та відповідні їм форми свідомості втрачають вигляд самостійності. У них немає історії, у них немає розвитку: люди, розвиваючи матеріальне виробництво і матеріальне спілкування, змінюють разом із цією своєю діяльністю також мислення і його продукти. Не свідомість визначає життя, а життя визначає свідомість¹⁰. Слід зауважити, що розгляд поняття «ідеологія» з матеріалістичного погляду набув одностороннього вигляду, що в подальшому сприяло перетворенню комуністичної ідеології на догму. Натомість численні дослідження сучасних учених свідчать про значно ширшу й глибшу сутність даного поняття.

Ідеологія – поняття, із допомогою якого традиційно позначається сукупність ідей, міфів, переказів, політичних гасел, програмних документів партій, філософських концепцій. Не являючись релігійною по суті, ідеологія впливає з певним чином пізнаної або «сконструйованої» реальності, орієнтована на людські практичні інтереси і має за мету маніпулювання та управління людьми шляхом дії на їх свідомість. Ядром ідеології виступає низка ідей, пов'язаних із

питаннями захоплення, утримання і використання політичної влади суб'єктами політики.

К.Гірц у своїй праці «Інтерпретація культур» розглядає поняття «ідеологія» як систему взаємопов'язаних тверджень, теорій і цілей, що становлять певну суспільно-політичну програму. Важливість ідеології, серед іншого, полягає в її здатності підтримувати індивіда (чи групу) в умовах хронічного напруження та згуртуванні соціальної групи чи класу у критичних ситуаціях¹¹. Об'єднуючи й консолідуючи націю, ідеологія робить її монолітнішою та цілеспрямованішою у процесі досягнення життєво важливих цілей. Отже, ідеологія є неодмінною ознакою конструктивної та ефективної державно-політичної системи.

Поняття «ідеологія» має чимало формулювань. У загальному вступі до «Історії ідеологій», опублікованій під керівництвом Ф.Шатле, пропонується таке визначення: «Ідеологією вважається внутрішньо більш-менш зв'язана система образів, ідей, етичних принципів, загальнозначимих уявлень, а також колективних поривів, релігійних ритуалів, поріднених структур, технічних прийомів у забезпеченні виживання (та еволюції), виразів, які прийнято називати художніми, містичними, філософськими висловлюваннями, форм організації влади, інститутів і формулювань завдань, що вимагають вирішення, а також сил, котрі ці завдання виконують. Це система, яка має на меті регуляцію відносин усередині певного колективу, народу, нації, держави»¹².

Спробу простежити динаміку ідеологічного змісту у процесі історичного розвитку здійснив К.Мангайм. На його думку, уперше ідеології у даному розумінні з'являються і стають домінуючими у той час, коли певна політична система починає звільнятися від безпосередньої влади успадкованих традицій, диктату релігійно-філософських канонів, з одного боку, і від прийнятих на віру настанов традиційного моралізму – з іншого¹³. К.Мангайм дійшов висновку, що деформування реальної дійсності присутнє на всіх етапах становлення і функціонування ідеології. Відповідно, жодна із соціальних груп не володіє об'єктивною істиною, хоча такої істини ідеологія у собі й не містить. Ідеологічний процес не приводить до очищення людського знання від помилок, а тому критерії істинності чи неправдивості його не стосуються. Він, зазвичай, відбувається в умовах «вульгарної боротьби інтересів» у суспільстві й спрямовується на досягнення певної мети¹⁴. Істина ж, згідно із твердженням ученого, – це атрибут об'єкта, і вона не залежить від форм залучення цього об'єкта в пізнавальні процедури: істина представлена реальним процесом знання. К.Мангайм відкинув Марксове ототожнення ідеології з фальшивою свідомістю й зробив наголос на функціях ідеології, її намаганні захистити існуючий лад¹⁵.

Осмислюючи історичний процес і моделюючи філософію історії, М.О.Бердяєв (1874–1948 рр.) зазначав, що під час грандіозних історичних переломів і формування нових історичних епох суттєво змінюється і темп історичного розвитку. Особливо це стосується ХХ ст., коли цей темп стає все більш катастрофічним. Цілісна, стабільна історична епоха, на думку мислителя, не сприяє історичному пізнанню. Необхідно, щоб відбулося розщеплення, роздвоєння в історичному житті та людській свідомості для того, щоб з'явилася можливість протиставлення історичного об'єкта та суб'єкта. Необхідно, щоб почалася рефлексія, задля того, щоби розпочалося історичне пізнання, яке дає підстави для побудови філософії історії¹⁶. Відтак, слід припустити, що філософія історії виступає одною із засадничих наук для всебічного й ґрунтовного осмислення як історичного процесу загалом, так і поняття «ідеологія» зокрема.

Сутність ідеології можливо встановити у процесі реконструкції ідеологічного архетипу. При цьому звернення до архетипу ідеології є важливим засобом відтворення первісних ідеологічних основ.

Сам термін «архетип», зазвичай, уживається в юнгівському трактуванні¹⁷. Архетипи у К.-Г.Юнга (1875–1961 рр.) виступають як проформи людської поведінки та мислення, що мають вигляд певних системних установок і реакцій, котрі визначають ціннісні орієнтації індивіда і суспільства. Відтворення архетипів означає усвідомлене звернення до міфологічних образів, міфологічної тематики та до психологічних структур, що поклали початок людській духовності.

Подібно до того, як сфера духовності в поєднанні з міфами збагачує внутрішнє «я» людини, суспільство, розвиваючи свої міфи, підсилюється завдяки здоровим і багатим шарам людського духу. Однак тут криється певна небезпека, оскільки зосередженість на успадкованих міфах відволікає свідомість від сучасного світу, закріплює архаїчні, непридатні для сучасного життя почуття та образ мислення. З огляду на це, К.-Г.Юнг твердив про необхідність діалогу, а не схильність до чогось одного, внутрішнього чи зовнішнього; діалог цей здійснюється через символічні форми, котрі в безперервній взаємодії походять від безсвідомого й осмислюються свідомістю¹⁸.

З'ясувавши біологічні, навіть генетичні особливості такого глибинного рівня психіки, як колективне несвідоме, К.-Г.Юнг робить закономірне припущення про схильність кожного народу до продукування специфічної, властивої лише йому ідеології, тісно пов'язаної з національним самоусвідомленням, станом духовного розвитку, морально-етичними нормами. Згідно з теорією психоаналізу, підґрунтям національного світогляду, що впливає, а, можливо, і визначає історичну долю нації, є закодований у алгоритмі світосприйняття віковичний досвід нації.

В.Лісовий звернув увагу на те, що К.-Г.Юнг, створюючи свою теорію архетипів як певних утворень на рівні колективного безсвідомого, не ставив перед собою мету взагалі звільнити людину від влади архетипів. Архетип – своєрідна канва, що може мати як ціннісно-позитивні, так і деякі ціннісно-негативні наповнення (чи реалізації), завдання полягає лише в тому, аби ми усвідомлювали дію архетипів і можливість їх небажаних наповнень чи конкретизації. Те ж саме стосується так званої «деідеологізації» свідомості. Якщо ідеологія розуміється як якесь поєднання ідей і символів, що включає також цінності, то звільнитися від такої ідеології неможливо (а якщо хтось би поставив перед собою таку мету, то це мало б руйнівні наслідки) – ідеологічний вакуум для людини нестерпний¹⁹.

Проекція теорій К.-Г.Юнга на сферу історії та політики дозволяє більш детально простежити вплив історичних парадигм на різні рівні засвоєння політичних ідей та ідеологій: певна частина політичних теорій засвоюється на рівні свідомості, інша частина накладається на архетипи несвідомого й інтерпретується у відповідності з ними²⁰.

На думку С.Кримського, поряд із колективним підсвідомим, що передбачає існування колективності не тільки як зовнішньої сили суспільного буття, а і як внутрішнього феномена заглиблення у надра індивідуальної психіки, більш переконливим аргументом трансперсональних феноменів у ментальності особистості є національні архетипи. Саме вони як наскрізні символічні структури ментальності можуть у різні епохи і в різних етносів мати різну інтерпретацію. При цьому архетипи можуть виступати не тільки символічними структурами, які спільні для всіх етносів, а й специфічними для окремих націй утвореннями. Вони свідчать про те, що нація – це не тільки державна, зовнішня спільність, а і «внутрішній етнос», без якого національне життя неповне. Тільки те, що пропущене через духовність, через внутрішній світ особистості, може бути довершеною спільністю²¹.

Безпосереднім джерелом формування ідеології, серед іншого, виступають національні архетипи як особливості менталітету та національної традиції, а також – самотністі національного релігійного світогляду. Останнє, на думку су-

часного українського культуролога О.Гриценка, слід розглядати не в розумінні богів чи теологічних догматів, а в його світоглядному ядрі, яким є уявлення про *sacrum* – «святе», «справжнє», те, що надає сенс існуванню людини й спільноти. В основу ж українського *sacrum* лягли сакральні принципи хліборобської праці, батьківського авторитету, родинної честі, православної ідентичності та козацької субкультури²².

Р.Барт у праці «Міфології» об'єднав міф та ідеологію, назвавши їх «метамовою». Останню він розглядав як фактичну основу міфу²³. Р.Барт не вважав доцільним проводити між ідеологією та міфом семіотичне розмежування²⁴, визначаючи ідеологію як уведене в рамки загальної історії міфічне утворення, що відповідає тим чи іншим соціальним інтересам²⁵. Відповідно, ідеологія – це своєрідна «воля до віри», причому кожній ідеології чи ідеологемі притаманна доля ірраціоналізму.

Необхідно зауважити, що досить часто конструювання різного роду ідеологем і ідеологічних систем здійснюється на основі суб'єктивних або несуттєвих підстав. При цьому особливо активно використовуються різного роду міфи, що значною мірою шкодить історичному процесу. Більш слушною є позиція, за якою ідеологія має ґрунтуватися на основі конструктивних суспільно-політичних і соціально-культурних схем, принципів, ідей.

Звернення в наш час до феномена ідеології викликане ситуацією, що склалася у соціумі, та потребує своєрідної ревізії глибинних основ соціального буття людини. Зокрема неминучим є концептуальний перегляд основоположних парадигм усього соціального буття і, насамперед, парадигм ідеологічного знання. Відповідно, постає нагальна необхідність вирішення цілої низки проблем. Насамперед це стосується проблеми виявлення соціокультурних витоків, котрі призвели до необхідності становлення та розвитку ідеології, а згодом почали визначати зміни її ролі і функцій у суспільстві. У даному випадку стає закономірним звернення до ідеологічних архетипів. Також важливим завданням є встановлення причин і наслідків актуалізації факторів ідеологічного порядку та вирішення проблеми реалізації ідеологічних настанов і концепцій у сучасному суспільстві в контексті формування духовного світу індивіда.

Зазвичай, ідеологія проявляється у вигляді оригінальних суджень, узагальнень і висновків. Як правило, вони виявляються суб'єктивними, тобто оцінками та судженнями того суб'єкта, виразником інтересів якого є дана ідеологічна система. Незважаючи на це, ідеологія відіграє активну ґносеологічну, соціально-організаційну (спонукальну) функції, активно (залежно від свого змісту) впливає на хід суспільно-історичного культуротворення й розвиток особистості в конструктивному, суперечливому чи деконструктивному напрямках²⁶. Дослідження історичного процесу необхідно будувати з урахуванням усіх об'єктивних і суб'єктивних чинників. Ідеологія, як і інші прояви суспільної свідомості, одночасно є «об'єктивним» і «суб'єктивним» поняттям, оскільки суспільне буття людей є не що інше, як зреалізовані уявлення, міфи, ідеї, ідеології (індивідуальні й суспільні)²⁷. У суспільно-політичному житті ідеологія може виконувати як позитивну, так і негативну функцію, сприяти розвитку суспільства й культуротворчого процесу, або стримувати його. Також суттєвим є те, що одна й та ж ідеологія (система ідей, поглядів, оцінок) може утримувати означені характеристики практично одночасно, сприяючи суспільному розвитку в одному вимірі та стримуючи його – в іншому. Усе залежить від змісту ідеології, характеру суспільних відносин, в яких вона розгортає свою функціональність, від загальної духовної атмосфери й культурно-історичної традиції, сила якої може не лише деформувати будь-який ідеологічний вплив, але навіть і знищити його²⁸. Слід підкреслити, що саме духовні чинники в поєднанні з культурно-історичними традиціями нації є визначальними в розвитку будь-якої, і, насамперед,

національної ідеології. Вплив духовності забезпечує належний рівень тієї чи іншої ідеології. Відтак, можна припустити, що лише високий ступінь духовності в поєднанні з іншими, відповідними їй, культурно-історичними факторами може витворити повноцінну політичну, державну, і, особливо, національну ідеологію.

Традиційно провідною ідеологічною формою вважається політична, яка частіше окреслюється як політична ідеологія. У цій формі найбільш чітко проглядається як структура ідеології взагалі, так і всіх інших ідеологічних форм – економічної, правової, моральної, естетичної, релігійної тощо. Творення будь-якої політичної ідеології конструктивної, гуманної спрямованості нашоветується на складну методологічну вимогу – об'єднати різноманітне у цілісність. Якщо ж припустити домінування в ідеології певної доктрини, ідеї, постулату, то хіба що постулату «науково-дослідницької толерантності» з метою творення умов для розвитку ідеологій, що являють собою зразки взаємодії різних, але не взаємовиключних цінностей.

Методологічна вимога наукової толерантності відкриває широкі можливості пізнання і перетворення політичної реальності (реалізації спроможності людського розуму охопити реальність не з однієї пізнавальної позиції (одномірний підхід), а з різних (багатомірний) тощо). Тоді будь-який вид розвитку – економічний, політичний, духовний – можна досягнути як безперервний процес, як діалог культур і способів життя, як порівняння різних систем оцінки й прогностового бачення майбутнього, як складну взаємодію, де суперечності переборюються різними способами, навіть через взаємознищення. А це дає привід для нового розуміння глобальних і регіональних проблем, для пошуку нових методів і способів їх розв'язання.

Досить цінними для формування методології наукового дослідження є ідеї П.Д.Юркевича (1826–1874 рр.), який, розглянувши у праці «Історія філософії права» історичний і філософський (теоретичний) методи, висловив застереження щодо односторонності першого, оскільки у процесі опрацювання науки лише за історичним методом виникає шкідлива звичка усвідомлювати тільки мінливий бік фактів. А відтак, з'являється схильність до переконання, що всі політико-правові чинники мають нестабільний характер. Це лише посилює суб'єктивність сприйняття явищ. Цим вадам історичного методу протидіє філософський або теоретичний методи. Це метод принципів, сутностей, незмінних норм, усвідомлення того, що є і чого не може бути. Історичному методу властива різноманітність, теоретичному – одноманітність і сталість²⁹.

У сучасній науці отримала визнання багаторівнева концепція методологічного знання, згідно з якою методи наукового пізнання за мірою сукупності та сферою дії поділені на чотири основні групи: філософські (діалектичний, феноменологічний, герменевтичний), загальнонаукові (системний, структурно-функціональний підходи, формально-логічний, порівняльно-історичний тощо), спеціально наукові, котрі являють собою сукупність способів, принципів пізнання, дослідницьких прийомів і процедур, що використовуються в окремих галузях науки, і дисциплінарні методи, тобто системи прийомів, які застосовуються у тій чи іншій дисципліні, що входить до будь-якої галузі науки або виникає на межі окремих наук³⁰.

На думку І.Д.Ковальченка, визначальна роль у науково-дослідницькій діяльності належить таким загальнонауковим методам, як сходження від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного. Прирівнявши їх до історичного та логічного, цей учений виділив і менш фундаментальні, згідно з його твердженням: індукція та дедукція, аналіз і синтез, опис і вимір, статичний і динамічний методи тощо. Останні він розглядав як конкретні засоби практичної реалізації перших³¹.

Основоположними принципами історичного наукового дослідження є історизм та об'єктивність, що у сукупності з відповідними методами становить методологічне підґрунтя. Відповідно до принципу історизму, процеси розвитку об'єктивного світу мають розглядатися в тому вимірі, в якому вони відбувалися в дійсності, тобто історизм збігається з науковою об'єктивністю, виключає будь-які спотворення історичної науки. Об'єктивність – принцип підходу до характеристики, аналізу будь-якого явища, історичного факту з позицій об'єктивного пізнання дійсності, незалежно від класових, партійних чи інших класифікацій. Цей принцип вимагає від історика дослідження подій, фактів тільки на підставі наукового підходу і зіставлення кількох аналогічних фактів, адже, зіставляючи різні факти, історик має можливість розширити свої знання з досліджуваного питання і з найбільшою вірогідністю об'єктивно підійти до його оцінки³². Відповідним чином методологія наукового дослідження зобов'язує історика використовувати різноманітні методи й принципи для більш ґрунтовного, об'єктивного та достовірного викладу.

Важливим аспектом формування наукової методології даної теми є обґрунтування методологічного принципу історизму як вимоги розглядати кожну літературну пам'ятку у сукупності всіх історичних обставин того часу, з'ясовувати, чиї ідеологічні й естетичні вподобання вона відбиває. Адже кожен автор чи письменник, як новітній, так і стародавній (навіть якщо він цього й не усвідомлює) буває носієм тих чи інших понять та ідеологій свого часу³³.

У процесі творення різного роду ідеологем зазвичай переплітаються колективні інтереси, вузькогрупові ситуативні прагнення, усвідомлення сучасного та сподівання майбутнього. Зрозуміло, що вона не піддається випробуванню на істинність або хибність суто логічними методами, у будь-якому разі, на рівні штучно-лабораторних методів перевірки. Лабораторією ідеології є реальний історичний процес. Будучи виразником групового інтересу й усього того, що з ним органічно пов'язане, ідеологія тим ближче до істини, чим точніше виражає весь комплекс суспільних потреб, інтересів і суперечностей, не перестаючи при цьому віддавати першість інтересам свого суб'єкта. А для цього вона має набутися такого вигляду, якого потребує саме ця група, і саме у цій історичній ситуації. Сама ж група може перебувати в різних точках своєї історичної еволюції. Вона може бути лише групою спільного соціального стану, але не усвідомлювати його справжнього стану, структури, причин, генези та можливих перспектив. Ідеологія у цьому разі буде тим істиннішою, чим краще пояснить цю ситуацію³⁴. Н.М.Яковенко звернула увагу на існування у сучасній українській історіографії надмірної заідеологізованості як рецидиву радянської історії та анахронічного сприйняття історії як «вчительки життя», себто плутанини між дидактичними (шкільними) й дослідницькими завданнями історика³⁵.

Досить важливим є застереження, котре висловив відомий сучасний український історик В.А.Потульницький. Воно полягає в тому, що об'єктивна історична наука приймає й неупереджено досліджує всі гіпотези та моделі умовно; лише ті пропозиції, котрі доведені повністю, входять до наукового доробку. При цьому наука покликана деміфологізувати національну самосвідомість, оскільки історичне пізнання постає в діалектичному змаганні міфу («метафізична історія») з логікою («когнітивна історія»). Одне з основних завдань історика полягає в тому, щоб аналітично деміфологізувати архетипи міфу, а також породжені ним пересуди й табу, котрі, будучи так само, як і міф, ірраціональними, «не потребують доказу» на думку своїх творців³⁶.

Згідно із твердженням Н.М.Яковенко, із кінця XIX ст. і донині існує історіографічне функціонування щонайменше шести–семи своєрідних формул-міфем, що разом витворюють цілісний український національний міф. Упродовж середини – другої половини XX ст., а особливо в останні роки, частина зга-

даних формул-міфем, адаптуючись до нових політичних і соціальних реалій, обростала модифікованими варіаціями, новими векторами зацікавлення, несподіваними нюансами тощо. Простеження інтелектуальної генеалогії та внутрішніх пружин кожної з таких мутацій є вдячною дослідницькою проблемою саме завдяки тому, що історична наука в Україні завжди була (і досі є) чимось більшим, ніж пізнавальна дисципліна, а цікавість до українського минулого коріниться у квазіісторичній площині. Для освіченого загалу йдеться не про факт історії як такий, а про те, що ним засвідчується *expressis verbis* існування України всупереч усім (реальним чи уявним) ворожим силам. Відтак, модифікація тієї чи іншої формули-міфема сигналізує про невербалізовані, ба навіть неусвідомлювані зміни у відчутті власної «українськості», що дає дослідникові унікальний матеріал для вивчення латентних проявів національного самовираження, особливо в радянські часи, коли, здавалося б, тоталітарна машина обробки умів його цілком розчавила. Характерним прикладом може послужити блискавичне, справді тріумфальне поширення заявленої на початку «перестройки» Я.Дашкевичем тези про Україну як цивілізаційне пограниччя «між Сходом і Заходом»³⁷.

Серед формул-міфем, що нині на рівні аксіом функціонують і в історіографії, і у публіцистичних ретрансляціях, і у свідомості пересічного освіченого українця, зазначено переконання, що нібито українці різних регіонів, починаючи з часів Київської Русі, завжди усвідомлювали свою етнічну спільність, а, відтак, безперервно тяжіли до «возз'єднання» тих чи інших територіальних одиниць, котрі впродовж XI(!) – XIV ст. опинилися у складі кількох сусідніх держав. Генетично міфема безперервного тяжіння до «возз'єднання» визначена паростю одного з головних елементів конструювання національної ідентичності – міфу про спільність етнічного походження як основи відчуття культурної співпричетності, спільної долі і – ширше – певного колективного «я» нації. Його оформлення розпочалося ще наприкінці XVI – на початку XVII ст., але новітнє формулювання найповніше подане у фундаментальній «Історії України-Руси» М.С.Грушевського³⁸.

Дослідження ідеології з допомогою одних лише логічних методів є неможливим. Лабораторією ідеології є реальний історичний процес. При цьому досить важливим напрямком є дослідження ідейних витоків тоталітарних ідеологій, як таких, що справили визначний негативний вплив на історію людства у XX ст. Серед дослідників, які приділяли цьому аспекту увагу, значне місце належить британському філософові К.Р.Попперу (1902–1994 рр.), який, до того ж, запропонував своєрідну доктрину єдності наукового методу. Остання полягала в тому, що всі теоретичні або узагальнюючі науки використовують однакову методологію, без огляду на те, чи вони є природничими або соціальними науками. Її суть полягає у застосуванні дедуктивних причинних пояснень і в перевірці їх (способом передрікань), що також називають гіпотетико-дедуктивним методом чи, частіше, методом гіпотез.

У праці «Злиденність історизму» К.Р.Поппер піддав критиці методологію голізму, що у соціальних науках породила намагання пояснювати історичні події та соціальне життя шляхом використання інтуїтивного проникнення у цілості – в «ідеї» (у розумінні Платона), «духи епохи», «духи націй» тощо³⁹. К.Р.Поппер визнавав той факт, що всі суспільні групи мають свої традиції, інституції, обряди⁴⁰. Згідно ж із принципами історизму, слід вивчати насамперед історію суспільної групи, її традиції та інституції задля її розуміння й пояснення, а також для передбачення перспектив її майбутнього розвитку.

К.Р.Поппер заперечував намагання розглядати суспільство як органічну цілісність, що було методологічною підосновою соціальної філософії, у межах якої була розроблена голістична соціальна інженерія – тобто твердження, що

лише реформування всього суспільства як цілого має бути метою соціальної реформи. К.Р.Поппер відкидав можливість такої реформи, виходячи винятково з її методологічної немічності: той, хто ставить перед собою мету перемодельовувати все суспільство відповідно до заздалегідь розробленого проекту, не бачить, що і сам дослідник (його свідомість) стає об'єктом такого перемодельовування, а якщо так, то не залишається будь-якої можливості об'єктивно визначити, чи результат реформи дійсно збігається з її задумом. Відтак, у результаті «голістичної реформи» свідомість людей модифікується в напрямку прийняття системи, якою б вона не була. І оскільки контроль за проведенням реформи має бути в руках «групи інженерів», а ті, хто не піддається модифікації, мають бути, зрештою, знищені (аби не заважали реформі), то не залишається жодного незалежного спостерігача, свідомість якого не була б змодифікована, і який міг би об'єктивно оцінити наслідки реформи. Цій голістичній інженерії К.Р.Поппер протиставляє свою «почастинну соціальну інженерію». Суть її полягає не в тому, що забороняється будь-яка широкомасштабна реформа (яка включає одночасну зміну всіх аспектів суспільства), а в тому, що чітко виокремлюються аспекти реформи, аби можливо було її тримати під контролем. Хоч, зрештою, останньою інстанцією, що має виконувати функцію контролера, є збереження вільної дискусії – свідомості, вільної від контролю з боку «групи інженерів», які ставлять за мету перемодельовувати свідомість. Іншими словами, ідеться про небезпеку ствердження єдиної, обов'язкової у суспільстві ідеології, яка б виключала вільну дискусію. Утопічність голістичної соціальної інженерії полягає в тому, що вона не знає, що робить. Вона не здатна контролювати результат реформи, бо реформа передбачає зміну свідомості всіх включених в експеримент. Власне, такий експеримент було здійснено німецькими націонал-соціалізмами і російськими більшовиками (усі, хто міг би сказати людям, що вони «хворі», були або знищені або ізолювані)⁴¹.

Твердження про те, що історія рухається за наперед визначеною канвою, К.Р.Поппер називав «історицизмом». У своїй праці «Відкрите суспільство та його вороги» під окресленням «історицизму» вчений об'єднував усі течії, що виходили з можливості пізнати «об'єктивні та незмінні закони історії». Історицизм, за К.Р.Поппером, бере за основу політики науку про досліджувані ним певні тенденції суспільного розвитку. Цим самим він прагнув продемонструвати нездатність «наукового передбачення» та претензії на пізнання «об'єктивних законів історії», з якими виступали всі тоталітарні режими⁴². Однак іноді це прагнення заводить британського філософа надто далеко. Попередниками тоталітарної ідеології в нього виступили Гесіод із його «ідеєю загального шляху, або тенденцією історичного розвитку»; Геракліт із його незмінним «законом передумови»; Платон – «перший політичний ідеолог, що мислив згідно з класовою термінологією»; Аристотель – прихильник «аристократичного феодалізму»; Гегель, філософія якого з притаманним їй «поклонінням перед державою, історією і нацією, як «зв'язком між Платоном і сучасною формою тоталітаризму», є нічим іншим, як «концепцією нового племінного духу, або тоталітаризму»; і, нарешті, К.Маркс із його соціологічним детермінізмом. Відповідно, виникає закономірне питання, – якщо справа полягає лише у прагненні історицистів «пізнати об'єктивні тенденції» розвитку історії, то чому серед них немає, скажімо, М.Вебера, Е.Дюркгайма та інших відомих учених, які не менше, ніж зазначені мислителі, прагнули пізнати «об'єктивні тенденції» суспільного розвитку. Якщо ж К.Р.Поппер узагалі заперечував можливість пізнання об'єктивних тенденцій розвитку суспільства, то незрозуміло, на чому ґрунтується власний метод «соціальної інженерії». Деякою мірою його позицію можна пояснити тим, що книга «Відкрите суспільство та його вороги» писалася в роки Другої світової війни, унаслідок чого, як зазначав сам автор у передмові до другого ви-

дання, «багато з критичних суджень були більш емоційними та різкими, ніж це є насправді»⁴³. Критикуючи історизм, К.Р.Поппер прагнув виявити способи мислення, котрі лежать в основі тоталітарних ідеологій. Суспільства, де існують такі ідеології, він називав «закритими». Їм він протиставляв «відкрите» суспільство, де владні структури не встановлюють критеріїв «правильного» мислення, натомість існують умови для діалогу різних ідей, взаємної критики та плюралізму думок.

Слід зауважити, що погляд К.Р.Поппера на методологію суспільних наук, що виходить із прийняття тези про єдність методів, котрі застосовуються у природничих і суспільних науках, було піддано критиці з боку П.Вінча⁴⁴, який убачав головну помилку К.Р.Поппера у відсутності чіткого усвідомлення взаємодії цінностей і наукових концепцій у суспільних науках (на відміну від їх взаємодії у природничих науках). Також необхідно підкреслити, що при всій своїй вагомості погляди британського філософа в даний час, на відміну від першої половини ХХ ст., уже не мають тієї актуальності й адекватності.

Досить важливою методологічною настановою даного дослідження є зауваження К.Гірца стосовно того, що ідеологія наводить мости між реальним і бажаним станом справ, гарантуючи виконання соціальних ролей, від яких в іншому випадку відмовилися б через відчай або апатію. «Солідаристським поясненням» називають здатність ідеології цементувати соціальну групу або клас⁴⁵.

Для осягнення сутності української національної ідеології важливим є завдання характеристики українського національного характеру. Із цієї перспективи доволі цінним є дослідження Д.І.Чижевського (1894–1977 рр.), який зауважував, що протягом віків народний світогляд не залишається незмінним. І впливи чужих культур, і значні зміни у власному житті – усе це накладає свій відбиток на народну психіку. Народний світогляд є, таким чином, поєднанням певних надісторичних та історичних елементів. При цьому історично зумовлені елементи легше піддаються зміні, ніж зумовлені певним психічним укладом нації⁴⁶. Але і ті, і інші накладають свій відбиток на формування ідеологем та ідеологічних систем.

Розглядаючи історію ідей під кутом зору «духовної історії» (нім. «Geistesgeschichte»), за котрою стоїть розуміння гуманітарних наук як «наук про дух» (відповідник до німецького слова «Geisteswissenschaften», англ. «human studies» або «humanities»), Д.І.Чижевський прагнув осмислити філософські ідеї як складову частину духовності – у різних галузях культури, зокрема, ідеології, науки, політики тощо⁴⁷. Близькими до такої настанови були погляди М.І.Шлемкевича (1894–1966 рр.), який відзначав, що одним із чільних аспектів науки (історії філософії та філософії) є самопізнання людського духу⁴⁸.

Одним із важливих аспектів формування національного характеру, на нашу думку, є поняття прасимволу, що було ключовим в історіософії О.Шпенглера (1880–1936 рр.), і розглядалося в комплексі з близькими йому поняттями («душа», «доля», «вдача» тощо). Прасимвол присутній у формі державного устрою, у релігійних догматах і культах, у формах живопису, музики та пластики, у віршуванні, в основних поняттях фізики й етики, але не вичерпується ними⁴⁹.

Загалом ідеологічний аспект присутній практично в усіх формах свідомості. Але в політичній свідомості він є найбільш визначальним. Політична ідеологія здійснює значний вплив на суспільну свідомість, адже вона є не тільки системою ідей, але й визначним державним інститутом, а це означає що вона має адміністративну державну силу. Однак в умовах демократії неконтрольований вплив правлячої ідеології знижується. Ідеологам доводиться рахуватися з буденною політичною свідомістю громадян, а, особливо, із моральною свідомістю. Будь-яка сфера суспільних відносин, включаючи навіть економічну, підлягає моральній оцінці. Відтак вона осягає всі політико-правові відносини. При цьо-

му політико-правова оцінка часто не може досягнути значне число моральних відносин у суспільстві.

У цілому ж слід наголосити на тому, що одним із найбільш конструктивних спрямувань ідеології є її об'єднуюча функція. Жодні зміни в політичному житті суспільства, економічні чи політичні трансформації не спроможні знищити інтереси людей, потребу в об'єднанні у групи навколо цих інтересів, а, отже, знищити потребу в ідеології як усвідомленій, систематизованій, чітко визначеній меті суспільної діяльності. Функція, яку ідеологія виконує у житті суспільства, і, відповідно, у системі культури, завжди залишається актуальною та політично значимою. Її пізнання є необхідною складовою суспільного й державного управління. Перспективи розвитку національної та державної ідеології в Україні є предметом спеціального дослідження, нагальність якого зумовлена сучасними політико-правовими реаліями.

¹ *Дашкевич Я.* Україна у вогні ідеологій // *Кісь Р.* Фінал Третього Риму (Російська ідея на зламі тисячоліть). – Л., 1998. – С.І.

² *Крауз-Мозер Б.* Теории политики. Методологические принципы / Пер. с пол. – Х., 2008. – С.17.

³ *Мангайм К.* Ідеологія та утопія / Пер. із нім. – К., 2008. – С.81.

⁴ *Бекон Ф.* Сочинения: В 2 т. – Т.2. – Москва, 1972. – С.18.

⁵ *Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С.* Історія філософії. Проблема людини та її меж / За ред. Н.Хамітова. – К., 2006. – С.89.

⁶ *Мангайм К.* Указ. праця. – С.81, 82.

⁷ *Лісовий В.С.* Культура – ідеологія – політика. – К., 1997. – С.59.

⁸ *Дашкевич Я.* Указ. праця. – С.VI.

⁹ *Філософський енциклопедичний словник* / За ред. В.І.Шинкарука – К., 2002. – С.235.

¹⁰ *Маркс К., Енгельс Ф.* Избранные произведения: В 3 т. – Т.1. – Москва, 1985. – С.14.

¹¹ *Гірц К.* Інтерпретація культур: Вибрані есе / Пер. з англ. – К., 2001. – С.227, 240, 241.

¹² *Див.: Монбриаль Т. де.* Действие и система мира / Пер. с фр. – Москва, 2005. – С.383.

¹³ *Mannheim K.* Essays on Sociology and Social Psychology. – New York, 1953. – P.94–98.

¹⁴ *Mannheim K.* Ideology and Utopia. – London, 1968. – P.57–85.

¹⁵ *Дашкевич Я.* Указ. праця. – С.ХІ.

¹⁶ *Бердяев Н.А.* Смысл истории. – Москва, 1990. – С.4, 5.

¹⁷ *Юнг К.Г.* Об архетипах коллективного бессознательного // Вопросы философии. – 1988. – №1. – С.135.

¹⁸ *Кэмпбелл Дж.* Мифы, в которых нам жить / Пер. с англ. – К., 2002. – С.17, 18.

¹⁹ *Лісовий В.С.* Указ. праця. – С.183.

²⁰ *Дугин А.Г.* Философия политики. – Москва, 2004. – С.64.

²¹ *Кримський С.Б.* Під сигнатурою Софії. – К., 2008. – С.354.

²² *Нариси української популярної культури* / За ред. О.Гриценка. – К., 1998. – С.344, 346.

²³ *Барт Р.* Мифологии / Пер. с фр. – Москва, 2008. – С.304–306.

²⁴ Мається на увазі знакова система передачі інформації, насамперед через мову.

²⁵ *История философии: Энциклопедия* / Под ред. А.А.Грицанова. – Минск, 2002. – С.388, 389.

²⁶ *Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світогляд. аналіз* / В.Андрущенко, Л.Губерський, М.Михальченко. – К., 2002. – С.127, 130.

²⁷ Цит. за.: *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С.12.

²⁸ *Культура. Ідеологія. Особистість ...* – С.127.

²⁹ *Юркевич П.Д.* Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник / Пер. із рос. – К., 1999. – С.235, 236.

³⁰ *Гребеньков Г.В.* Научные исследования: теория, методология, методика (теоретические и практические вопросы научно-исследовательского труда). – Донецк, 2003. – С.12.

- ³¹ Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – Москва, 2003. – С.159.
- ³² Історична наука: термінологічний і понятійний довідник / В.М.Литвин, В.І.Гусев, А.Г.Слісаренко та ін. – К., 2002. – С.242.
- ³³ Перетц В. Феодальна Україна-Русь XI–XIII вв. // Золоте слово: Хрестоматія: У 2 кн. – К., 2002. – Кн.2. – С.13, 29, 30.
- ³⁴ Культура. Ідеологія. Особистість ... – С.130, 131.
- ³⁵ Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С.258, 259.
- ³⁶ Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVIII–XX ст. – К., 2002. – С.27, 28.
- ³⁷ Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // Дух і літера. – 1998. – №3/4. – К., 1998. – С.116.
- ³⁸ Там само. – С.117, 118.
- ³⁹ Поппер К. Злиденність історизму / Пер. з англ. – К., 1994. – С.5, 6.
- ⁴⁰ Там само. – С.42.
- ⁴¹ Більшовицький експеримент спирався на філософію, що вважала себе не просто спекулятивною (метафізичною), а науковою. Одним із вирішальних тверджень, на яке спиралася голістична соціальна інженерія більшовиків, було марксистське твердження про «історичну необхідність». На думку К.Маркса, він відкрив науковий закон історичного розвитку – закон, що визначав, через які стадії («формації») неминуче має пройти будь-яке суспільство. Оскільки цей закон уважався «науковим», то його дія, отже, не могла залежати від волі людей – він мав діяти об'єктивно. К.Поппер у «Злиденності історизму» зосередив увагу на тому, щоб показати ненауковість учення про «історичну необхідність».
- ⁴² Поппер К. Указ. праця. – С.229–243.
- ⁴³ Там само. – С.18, 19.
- ⁴⁴ Winch P. Popper and Scientific Method in the Social Sciences // The Philosophy of Karl Popper / Ed. P.A.Schilpp. – La Salle, 1974. – P.890–903.
- ⁴⁵ Гірц К. Указ. праця. – С.241.
- ⁴⁶ Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / За заг. ред. В.Лісового. – К., 2005. – Т.1. – С.14.
- ⁴⁷ Лісовий В. Європейська філософія та інтелектуальна культура у дослідженнях Дмитра Чижевського // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. – Т.3. – С.XV.
- ⁴⁸ Шлемкевич М. Загублена українська людина. – К., 1992. – С.674, 675.
- ⁴⁹ Шпенглер О. Закат Європи. – Минск; Москва, 2000. – С.259, 260.

In article the maintenance of notion is considered «ideology», its place in the history process and feature of research of a different sort of ideological forms. The special attention is spared to the methodological aspects of the given problem.

Р.І.Бондаренко*

ТЕРМІНОЛОГІЧНІ Й МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (АРХІТЕКТУРНИЙ ТА МІСТОБУДІВНИЙ АСПЕКТИ)

Стаття містить визначення термінів «пам'ятка архітектури», «пам'ятка містобудування», «традиційний характер середовища». Наведено класифікацію пам'яток архітектури і містобудування в контексті цінних об'єктів історії та культури, згідно із Законом України «Про охорону культурної спадщини». Стверджується думка про важливу роль «Зводу пам'яток історії й культури України» у формуванні Державного реєстру нерухомих пам'яток держави. Одночасно підкреслюється комплексний характер об'єктів

* Бондаренко Раїса Іванівна – співроб. центру «Зводу пам'яток історії та культури України» Інституту історії України НАНУ, член Національної спілки архітекторів України.